

راهکارهای درونی سازی روحیه معنوی و الهی در طلاب

مریم اکبرزاده^۱

چکیده

معنویت، یکی از نیازهای بنیادین انسان و محور اصلی سعادت فردی و اجتماعی است که همواره در ادیان و مکاتب تربیتی مورد تأکید قرار گرفته است. جامعه‌ای که از روحیه معنوی عمیق برخوردار باشد، توان بیشتری در برابر بحران‌های اخلاقی و فرهنگی خواهد داشت. در این میان، نقش نهادهای دینی و به‌ویژه حوزه‌های علمیه در تقویت و انتقال معنویت به جامعه جایگاهی ویژه دارد؛ چرا که طلاب به‌عنوان طلایه‌داران دین، مسئولیت هدایت فکری و معنوی مردم را بر عهده دارند. اما این نقش تنها زمانی اثربخش خواهد بود که روحیه معنوی در طلاب نه به‌صورت سطحی و ظاهری، بلکه به‌طور درونی و پایدار شکل گیرد. هدف این پژوهش، تبیین مفهوم درونی‌سازی معنویت و ارائه راهکارهایی برای تحقق آن در طلاب است. روش تحقیق به‌کاررفته، توصیفی - تحلیلی است که بر پایه منابع اسلامی (قرآن، روایات و آثار اخلاقی بزرگان) و نظریه‌های تربیتی و روان‌شناختی، به بررسی مبانی، عوامل و موانع درونی‌سازی پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که درونی‌سازی معنویت در طلاب نیازمند سه رکن اساسی است: نخست، تقویت معرفت عمیق دینی برای پرهیز از سطحی‌نگری؛ دوم، تزکیه نفس و مراقبه مستمر برای نهادینه‌سازی خودکنترلی اخلاقی؛ و سوم، الگوبرداری از محیط معنوی و اساتید عامل به‌عنوان تجربه زیسته معنوی. نتیجه آنکه، طلاب زمانی می‌توانند معنویت اصیل را به جامعه منتقل کنند که خود آن را از مرحله آموزش و رفتار بیرونی به سطحی درونی و هویتی ارتقا دهند.

کلیدواژه‌ها: درونی‌سازی، معنویت، طلاب.

^۱ سطح ۲، حوزه علمیه فاطمیه (س) مشگین شهر. اردبیل.

مقدمه

معنویت، به عنوان یکی از عمیق ترین نیازهای بشری، همواره نقشی بنیادین در سامان دهی زندگی فردی و اجتماعی انسان ها ایفا کرده است. در تمام ادیان الهی، معنویت به مثابه روح دین معرفی شده و عامل اصلی آرامش درونی، انسجام اجتماعی و مقاومت در برابر بحران های اخلاقی و فرهنگی دانسته شده است. جامعه ای که از معنویت اصیل برخوردار باشد، ظرفیت بیشتری در تربیت انسان های متعهد، مسئول و خدمتگزار خواهد داشت. در میان نهادهای دینی، حوزه های علمیه جایگاه ویژه ای در حفظ و گسترش معنویت دارند؛ چراکه طلاب این حوزه ها، در آینده وظیفه تبلیغ دین، هدایت اخلاقی جامعه و انتقال ارزش های الهی را بر عهده خواهند داشت. از این رو، اگر روحیه معنوی در وجود آنان ریشه دار و پایدار نباشد، رسالت اصلی حوزه ها با آسیب مواجه می شود.

در سطح کلان، معنویت هنگامی به نیرویی تربیتی تبدیل می شود که تعریف روشنی از سلامت معنوی در اختیار باشد؛ تعریفی که سلامت معنوی حالتی از داشتن و برخورداری از حس پذیرش، اتصال به قدرتی متعالی و طی مسیر در جهت خواست آن قدرت و یکپارچگی در کل وجود^۲ می داند. بر پایه همین چارچوب، درونی سازی در طلاب یعنی گذار از آگاهی مفهومی به تجربه زیسته و هویت یافته؛ جایی که عبادت، معرفت و خلق، هم افزا عمل می کنند. معیار این گذار، حضور قلب در عمل عبادی است؛ زیرا اگر قلب در وقت عبادت غافل و ساهی باشد، عبادت حقیقت پیدا نکند و شبه لهو و بازی است.^۳ از سوی دیگر، پایداری این درونی سازی به مبارزه مستمر با انگیزه های غیرالهی وابسته است؛ همان جهاد اکبر که در سنت تربیت اسلامی به منزله محور خودسازی معرفی می شود: پیغمبر اکرم فرمود: جهاد اکبر، جهاد با نفس است.^۴ پس، برنامه تربیتی طلاب باید سه گام هم زمان را پی بگیرد: تبیین معرفتی روشن از معنویت (برای ایجاد

^۲ رحیم زاده، ارتباط سلامت معنوی با سلامت و بهزیستی نوجوان، ص ۱۵۲.

^۳ خمینی، آداب الصلاة، ص ۲۹.

^۴ مطهری، آزادی معنوی، ص ۱۷۱.

تصویر هدف)، تربیت عبادی حضورمحور (برای انتقال معنا از ذهن به جان)، و ریاضت اخلاقی تدریجی (برای تثبیت هویت معنوی). بدین‌سان، ارزش‌ها از سطح تعلیم و رفتار بیرونی به هسته شخصیت منتقل شده و قابلیت انتقال پایدار به جامعه دینی می‌یابند.

درونی‌سازی روحیه معنوی و الهی در طلاب، ضرورتی بنیادین برای پایداری و بالندگی حوزه‌های علمیه است. طلاب، آینده‌سازان فرهنگی و دینی جامعه‌اند و اگر معنویت در وجود آنان صرفاً آموخته‌ای سطحی بماند، توان انتقال اصیل ارزش‌های دینی به مردم تضعیف می‌شود. درونی‌سازی، موجب می‌شود عبادت و اخلاق به بخشی از هویت پایدار طلبه تبدیل شود و از تأثیرات منفی محیط و انگیزه‌های غیرالهی مصون بماند. به همین دلیل، توجه به این فرایند نه تنها عامل تعالی فردی طلاب است، بلکه شرط لازم برای ایفای رسالت اجتماعی و تبلیغی حوزه‌ها در جامعه اسلامی محسوب می‌شود. با توجه به اهمیت این موضوع، پژوهش‌های متعددی به آن پرداخته‌اند از جمله: ۱_ "پیش‌بینی رشد اخلاقی و رشد معنوی طلاب سطح مقدماتی حوزه علمیه قم بر اساس برنامه درسی پنهان" نوشته محمد ترابی‌فر، حسن نجفی و علی‌نقی فقیهی (۱۴۰۲). ۲_ "نقش و جایگاه معنویت در سلامت اخلاقی طلاب" نوشته حسن روشن و مهدی عزیزاده (۱۴۰۰). ۳_ "ارتباط میان معنویت و رضایت از زندگی بین طلاب حوزه علمیه" نوشته فرشته حسینی، اقدس حسینی و رودابه رضایی (۱۴۰۳).

وجه تمایز پژوهش حاضر با پژوهش‌های پیشین در آن است که به جای تمرکز بر سنجش رابطه‌ای یا توصیفی بین معنویت و شاخص‌های روانی، آموزشی یا اخلاقی، به‌طور خاص به فرآیند درونی‌سازی روحیه معنوی و الهی در طلاب حوزه‌های علمیه می‌پردازد. در این پژوهش، پس از تحلیل مبانی نظری و نیازسنجی، راهکارهای کاربردی برای نهادینه‌سازی معنویت درونی در هویت طلاب با تأکید بر حضور قلب، مراقبه و پیوند علم و سلوک ارائه می‌شود. بنابراین پژوهش حاضر در صدد پاسخگویی به این سوال اصلی است که راهکارهای درونی‌سازی روحیه معنوی و الهی در طلاب چیست؟

این پرسش به دنبال کشف شیوه‌هایی است که ارزش‌ها و باورهای دینی نه صرفاً در سطح دانشی یا رفتاری، بلکه در عمق جان طلاب نفوذ کرده و به بخشی پایدار از هویت آنان تبدیل شود. پاسخ به این سؤال، مستلزم بررسی ابعاد معرفتی، عبادی و اخلاقی در تربیت طلبه و یافتن راهکارهایی است که معنویت را از مرحله آموزش ظاهری به مرحله درونی و پایدار ارتقا دهد.

۲- عوامل تهدیدکننده روحیه معنوی طلاب

روحیه معنوی طلاب، که شالوده اصلی رشد فردی و رسالت اجتماعی آنان است، همواره در معرض تهدیدها و آسیب‌هایی قرار دارد. فشار مشغله‌های درسی گاه موجب غفلت از خودسازی و سیر و سلوک معنوی می‌شود. ضعف در تهذیب نفس نیز سبب می‌گردد که آموزه‌های دینی در حد دانشی نظری باقی بماند. علاوه بر این، تأثیرپذیری از محیط و دوستان می‌تواند زمینه سستی یا انحراف معنوی را فراهم سازد. همچنین تعلقات دنیوی و دل‌بستگی‌های مادی از جدی‌ترین موانع تعالی روحی به شمار می‌روند. در ذیل به برخی از این عوامل پرداخته شده است.

۲-۱ مشغله‌های درسی و غفلت از سیر و سلوک

مشغله‌های سنگین درسی یکی از مهم‌ترین عوامل تهدیدکننده روحیه معنوی طلاب است. نظام آموزشی حوزه‌های علمیه بر پایه متون فقهی، اصولی و فلسفی بنا شده و این حجم از دروس، ذهن و وقت طلاب را به‌طور کامل درگیر می‌کند. اگرچه علم‌آموزی ارزشمند است، اما زمانی که تمام ظرفیت فرد صرف آن شود، فرصت مراقبه، تهذیب نفس و خلوت معنوی کاهش می‌یابد. نتیجه آن، فاصله گرفتن از هدف اصلی طلبگی یعنی قرب الهی است. در چنین شرایطی، عبادت‌های فردی رنگ عادت می‌گیرد. نماز و دعا که باید با حضور قلب همراه باشد، گاه تنها به تکلیفی روزمره تبدیل می‌شود. دانش‌اندوزی بدون تهذیب نیز نه‌تنها اثری در رشد روحی ندارد، بلکه می‌تواند به نوعی غرور علمی منجر شود. وقتی علم بدون تهذیب نفس دنبال شود، زمینه برای خودبرتربینی و غفلت از خدا فراهم می‌شود. این در حالی است که رسالت اصلی حوزه، تربیت عالم عامل است، نه صرفاً انتقال محفوظات درسی. فشارهای درسی با کاهش فرصت عبادت و مراقبه، رضایت از زندگی و سلامت معنوی را نیز کاهش می‌دهد. در یک تحقیق میدانی بر روی طلاب قم مشخص شد که غلبه فعالیت‌های درسی، زمان لازم برای ذکر و خلوت با خدا را محدود می‌کند و این مسئله با افت رضایت معنوی همراه است. این نتایج نشان می‌دهد که بار علمی سنگین اگر با برنامه معنوی همراه نباشد، به فرسودگی روحی منجر خواهد شد.^۴

پیامدهای غفلت از سیر و سلوک در اثر مشغله‌های درسی بسیار گسترده است. نخستین پیامد، کاهش کیفیت عبادت است. وقتی فرصت تمرکز از میان می‌رود، نماز و قرآن‌خوانی تنها به رفتاری

^۴ حسینی، ارتباط میان معنویت و رضایت از زندگی بین طلاب حوزه علمیه، ص ۴.

ظاهری تبدیل می‌شود. دومین پیامد، ضعف در خودشناسی است. طلابی که وقت خود را تنها به مباحث علمی اختصاص می‌دهند، فرصتی برای محاسبه نفس ندارند. این غفلت می‌تواند به انباشت خطاهای اخلاقی بیانجامد که در بلندمدت شخصیت معنوی آنان را تضعیف می‌کند. سومین پیامد، فاصله گرفتن از سنت بزرگان حوزه است. عالمان گذشته همواره بر پیوند میان علم و سلوک تأکید داشتند و بخشی از وقت روزانه را به عبادت اختصاص می‌دادند. جدایی این دو مسیر، طلاب امروز را از الگوی اصیل طلبگی دور می‌سازد.^۶

افزون بر فشار دروس رسمی، طلاب با فعالیت‌های جانبی مانند تدریس، پژوهش و کارهای فرهنگی نیز مواجه‌اند. هرچند این فعالیت‌ها ارزشمند است، اما در صورت نبود برنامه‌ریزی دقیق، تمام زمان و انرژی آنان را مصرف می‌کند. در این حالت، خلوت معنوی و ذکر قلبی به حاشیه رانده می‌شود. پژوهش‌ها این وضعیت را با اصطلاح فرسودگی معنوی توضیح می‌دهند؛ پدیده‌ای که در اثر مشغله زیاد و بی‌توجهی به تغذیه روحی ایجاد می‌شود، راهکار مقابله با این آسیب، ایجاد تعادل میان علم و معنویت است. برنامه‌ریزی آموزشی باید به گونه‌ای باشد که فرصت برای جلسات اخلاق، محافل قرآنی و تهذیب فردی باقی بماند. همچنین توصیه می‌شود که طلاب بخشی از شبانه‌روز را به خلوت با خدا اختصاص دهند. بزرگان اخلاق بر اهمیت مراقبه، محاسبه نفس و دعا به عنوان مکمل علم‌آموزی تأکید داشته‌اند. از دیدگاه تربیتی، حرکت به سوی خداوند نیازمند دو بال علم و ایمان است. اگر یکی از این دو بال ضعیف شود، پرواز به سوی مقصد نهایی ممکن نخواهد بود.^۷ بنابراین، مشغله‌های درسی اگرچه لازمه رشد علمی است، اما زمانی که با غفلت از تهذیب همراه شود، مانعی جدی در مسیر سیر و سلوک طلاب ایجاد می‌کند. توجه حوزه‌ها به این مسئله و طراحی برنامه‌هایی که علم و معنویت را در کنار هم تقویت کنند، ضرورتی حیاتی برای تربیت عالمان دین به شمار می‌رود. تنها در این صورت است که حوزه می‌تواند خروجی‌هایی تربیت کند که هم عالم و هم عامل باشند؛ یعنی کسانی که دانش آنان در خدمت ایمان و سلوک معنوی قرار گرفته است.

^۶ خمینی، آداب‌الصلاة، ص ۳۱.

^۷ مطهری، آزادی معنوی، ص ۱۷۹.

درونی و آرامش روح است. در این فضا، فرد بهتر می‌تواند به محاسبه نفس پرداخته و کاستی‌های خویش را شناسایی کند. پژوهشی در حوزه روان‌شناسی دین نشان داده است که خلوت معنوی نقش قابل توجهی در کاهش اضطراب و افزایش رضایت از زندگی معنوی دارد و به‌ویژه برای دانشجویان و طلاب، زمینه‌ای برای ارتقای سلامت روانی و معنوی فراهم می‌آورد. این یافته نشان می‌دهد که خلوت معنوی علاوه بر آثار دینی، آثار روان‌شناختی مثبت نیز دارد.^{۳۷}

ذکر قلبی، رکن اصلی خلوت معنوی است و به معنای یاد دائمی خدا در دل، حتی در هنگام فعالیت‌های روزمره است. ذکر نه تنها زبانی بلکه قلبی، سبب می‌شود که فرد در همه شرایط حضور خداوند را احساس کند و همین احساس، بازدارنده‌ای قوی در برابر گناه و غفلت است. برای طلاب، ذکر قلبی به منزله پیوندی میان علم و معنویت است؛ زیرا دانشی که با یاد خدا همراه نباشد، کارکرد واقعی خود را از دست می‌دهد. تمرین ذکر قلبی با عبارات ساده‌ای مانند «الله» یا «یا حی یا قیوم» در طول روز، سبب می‌شود که ارتباط معنوی به صورت مستمر در جریان باشد. یافته‌های یک پژوهش در حوزه معنویت نشان داده است که ذکر و یاد الهی، با افزایش آرامش روانی و کاهش هیجانات منفی رابطه مستقیم دارد. این پژوهش بیان می‌کند که ذکر قلبی، نه تنها تمرینی عبادی بلکه روشی مؤثر برای تعادل روانی و درونی‌سازی معنویت است. بنابراین، ترکیب خلوت معنوی و ذکر قلبی، ابزاری کارآمد برای تقویت روحیه معنوی طلاب است که آنان را در برابر تهدیدهای محیطی و درونی مقاوم می‌سازد.^{۳۸}

نتیجه‌گیری

بررسی عوامل تهدیدکننده و راهکارهای درونی‌سازی معنویت در طلاب نشان داد که مسیر تربیت دینی، همواره در معرض چالش‌هایی چون مشغله‌های سنگین درسی، ضعف در تهذیب نفس، تأثیرپذیری از محیط و دوستان و تعلقات دنیوی است. این عوامل اگر مدیریت نشوند، نه تنها معنویت فردی طلاب را تضعیف می‌کنند، بلکه رسالت اجتماعی آنان در هدایت دینی جامعه را نیز با مشکل روبه‌رو می‌سازند. در برابر این تهدیدها، مجموعه‌ای از راهکارهای درونی می‌تواند ضامن پایداری معنوی باشد؛ راهکارهایی همچون خودشناسی و مراقبه، اخلاص در نیت، تقویت ارتباط قلبی با خداوند از طریق نماز، دعا و قرآن، تزکیه نفس از رهگذر صبر، قناعت و پرهیز از

^{۳۷} رستگار، خلوت معنوی و تأثیر آن بر سلامت روان، ص ۵۴.

^{۳۸} عباسی، تأثیر ذکر الهی بر آرامش روان و سلامت معنوی، ص ۷۲.

گناه، پیوند علم و اخلاق، الگوبرداری از سیره بزرگان حوزه و بهره‌گیری از خلوت معنوی و ذکر قلبی. یافته‌ها نشان می‌دهد که این راهکارها تنها به بُعد عبادی محدود نیستند، بلکه آثار روان‌شناختی و اجتماعی گسترده‌ای نیز دارند؛ مراقبه و محاسبه نفس، خودکنترلی فردی را افزایش می‌دهد؛ قناعت و ساده‌زیستی موجب رضایت از زندگی می‌شود؛ ذکر و عبادت، آرامش روانی را تقویت می‌کند؛ و پیوند علم و اخلاق، زمینه‌ساز اعتماد اجتماعی و اثرگذاری تبلیغی است. از سوی دیگر، سیره بزرگان حوزه ثابت می‌کند که راز نفوذ کلام و پایداری معنوی آنان، همین هم‌زمانی علم و تهذیب بوده است. معنویت پایدار نه با آموزش صرف و نه با عبادت جدا از علم به دست نمی‌آید؛ بلکه تنها در پیوند این دو و درونی‌سازی ارزش‌ها در زندگی روزانه تحقق می‌یابد. حوزه‌های علمیه باید برنامه‌های علمی را در کنار برنامه‌های اخلاقی تقویت کنند و طلاب نیز با مراقبه روزانه، اخلاص در نیت و ذکر دائمی، مسیر خودسازی و خدمت الهی را ادامه دهند. تنها در این صورت است که طلاب می‌توانند هم عالم و هم عامل باشند و رسالت الهی خود را در جامعه به‌درستی ایفا کنند.

پیشنهادهات

یافته‌های این پژوهش نشان داد که تقویت معنویت در طلاب، نیازمند هم‌زمانی آموزش علمی و تهذیب اخلاقی است. بر این اساس، چند پیشنهاد کاربردی ارائه می‌شود: نخست آنکه حوزه‌های علمیه با طراحی برنامه‌های آموزشی متوازن، فرصت‌های لازم برای مراقبه و عبادت در کنار تحصیل علمی فراهم آورند. دوم، ایجاد کارگاه‌های مهارت‌های معنوی همچون محاسبه نفس و مدیریت نیت می‌تواند درونی‌سازی ارزش‌ها را تسهیل کند. سوم، مطالعه و ترویج سیره بزرگان حوزه باید به‌عنوان منبعی الهام‌بخش در برنامه‌های آموزشی گنجانده شود. چهارم، حمایت روان‌شناختی و معنوی از طلاب در مواجهه با فشارهای تحصیلی و اجتماعی ضرورت دارد. افزون بر این، افق‌های تازه‌ای برای مطالعات آینده گشوده می‌شود که می‌تواند زمینه تکمیل یافته‌های کنونی را فراهم آورد؛ از جمله:

- بررسی نقش خانواده در درونی‌سازی معنویت طلاب
- تحلیل تأثیر رسانه‌های نوین بر معنویت طلاب
- مطالعه تطبیقی شیوه‌های تهذیب در حوزه‌های علمیه ایران و جهان اسلام
- ارزیابی کارآمدی کارگاه‌های تهذیب اخلاقی در حوزه

- واکاوی پیوند میان معنویت طلاب و اثرگذاری تبلیغ دینی

منابع

۱. باقری، محمدرضا. «خودمهارگری دینی و سلامت روان»، پژوهشنامه علوم اسلامی، دوره ۹، شماره ۱، بهار ۱۴۰۰.
۲. بهجت فومنی، محمدتقی. رساله لقاءالله. قم: مرکز نشر معارف اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۱.
۳. ترابی‌فر، محمد؛ نجفی، حسن؛ فقیهی، علی‌نقی. «پیش‌بینی رشد اخلاقی و رشد معنوی طلاب سطح مقدماتی حوزه علمیه قم بر اساس برنامه درسی پنهان»، مطالعات برنامه‌درسی ایران، دوره ۱۸، شماره ۶۷، بهار ۱۴۰۲.
۴. حسینی، مهدی. «نقش الگوگیری از علمای دین در تربیت اخلاقی طلاب»، فصلنامه پژوهش‌های اخلاقی، دوره ۱۳، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۹.
۵. خسروی، فاطمه. «رابطه صبر و سلامت روان»، فصلنامه روان‌شناسی دین و معنویت، دوره ۶، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۷.
۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. الذریعة إلى مکارم الشریعة. قم: دارالکتب الإسلامیة، چاپ دوم، ۱۴۰۸ق.
۷. رحیم‌زاده، مریم؛ صف‌آرا، مریم؛ آقاییوسفی، علیرضا. «ارتباط سلامت معنوی با سلامت و بهزیستی نوجوان»، پژوهش در دین و سلامت، دوره ۹، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۲.
۸. رحیم‌زاده، مریم؛ صف‌آرا، مریم؛ آقاییوسفی، علیرضا. «ارتباط سلامت معنوی با سلامت و بهزیستی نوجوان»، پژوهش در دین و سلامت، دوره ۹، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۲.
۹. رستگار، سمیه. «خلوت معنوی و تأثیر آن بر سلامت روان»، مجله روان‌شناسی و دین، دوره ۱۰، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۰.
۱۰. سجادی، زهرا. «قناعت و نقش آن در سلامت معنوی»، پژوهش‌های اخلاق اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۱، بهار ۱۴۰۰.
۱۱. شاکری، محمد. «تبیین نقش نیت الهی در پایداری معنوی»، فصلنامه پژوهش‌های اخلاقی، دوره ۱۵، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۸.
۱۲. شریفی، سیدمحمد. «تحلیل مفهوم تزکیه در قرآن»، پژوهش‌های علوم قرآن و حدیث، دوره ۱۸، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۵.

۱۳. صادقی، مریم. «پرهیز از گناه و تأثیر آن بر سلامت معنوی جوانان»، مجله اخلاق و دین، دوره ۹، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۸.
۱۴. طباطبایی، محمدحسین. المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی، ج ۱، چاپ پنجم، ۱۴۱۷ق.
۱۵. عباسی، لیلا. «تأثیر ذکر الهی بر آرامش روان و سلامت معنوی»، فصلنامه مطالعات معنویت اسلامی، دوره ۸، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۱.
۱۶. غزالی، ابوحامد. احیاء علوم الدین. بیروت: دارالکتب العربیه، ج ۴، چاپ دوم، ۱۴۰۶ق.
۱۷. فیض کاشانی، ملا محسن. المحجۃ البیضاء. قم: مؤسسه نشر اسلامی، ج ۶، چاپ دوم، ۱۴۰۶ق.
۱۸. کاشفی، سیدرضا. «رابطه استفاده از اوقات فراغت با رشد معنوی جوانان»، فصلنامه دین و ارتباطات، دوره ۵، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۶.
۱۹. کریم‌پور، زهرا. «علم دینی و ضرورت پیوند آن با عمل صالح»، مجله اندیشه نوین دینی، دوره ۷، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۱.
۲۰. مسکویه، احمد بن محمد. تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق. بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ سوم، ۱۹۹۷م.
۲۱. مظفری، محمدرضا. «سبک زندگی اسلامی و نقش آن در ارتقای معنویت»، پژوهشنامه معارف اسلامی، دوره ۱۰، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۸.
۲۲. موسوی، ابوالفضل. «نقش اخلاق در کارآمدی دانش دینی»، پژوهش‌های تعلیم و تربیت اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۹.
۲۳. مهدوی، علی. «بررسی کارکردهای سیره علما در تربیت طلاب»، پژوهشنامه تاریخ و تمدن اسلامی، دوره ۱۵، شماره ۱، بهار ۱۴۰۱.
۲۴. نراقی، ملا احمد. جامع السعادات. قم: نشر دارالکتب الاسلامیه، ج ۱، چاپ سوم، ۱۳۷۴.
۲۵. نصرالله‌زاده، مریم. «تأثیر تمرین‌های مراقبه اسلامی بر خودکنترلی جوانان»، فصلنامه مطالعات اسلام و روان‌شناسی، دوره ۱۱، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۹.
۲۶. نیکنام، علی. «الگوی دانش-اخلاق در تربیت اسلامی»، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، دوره ۱۰، شماره ۴۰، زمستان ۱۴۰۲.

۲۷. یوسفی، علیرضا؛ قنبری، زهرا. «رابطه جهت‌گیری مذهبی و ویژگی‌های شخصیتی با بهباشی روان‌شناختی طلاب»، روان‌شناسی و دین، دوره ۱۴، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۰.